

Ігор Фареній (м. Черкаси)

доктор історичних наук, професор,
професор Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького

E-mail: fareniy_igor@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

«Елисаветград – центральное место деятельности известного насадителя артелей»: з історії діяльності «артільного батька» Миколи Левитського: 1905–1918 роки

Стаття розкриває діяльність всесвітньо відомого українського кооперативного і громадського діяча, т.зв. «артільного батька» Миколи Васильовича Левитського в період, який раніше не був предметом уваги наукової літератури: 1905-1918 роки. У цей час М. Левитський мешкав у місті Єлисаветграді і активно продовжував займатися роботою у сфері кооперативного руху.

Ключові слова: Микола Васильович Левитський, «артільний батько», кооперація, кооперативний рух, Єлисаветград.

Ihor Fareniy (Cherkasy)

Doctor of Sciences (History), Professor,
Department of Archaeology and
special spheres of historical science,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

E-mail: fareniy_igor@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

«Yelisavetgrad – the central place of the well-known artel launcher»: from the history of the «artillery father» Nikolai Levitsky`s activity: 1905-1918

The article reveals the activities of the world-famous Ukrainian cooperative and public figure, the so-called «artillery father» Nikolai Vasilyevich Levitsky during the period of 1905-1918, who had not been earlier as the subject of scientific literature.

At this time Levitsky lived in the city of Yelisavetgrad and actively continued to work in the field of cooperative movement. He provided advisory assistance to cooperatives and was an active participant in a variety of cooperative and economic forums that determined the direction of the development of national economic life. There were created exemplary industrial cooperatives in Yelisavetgrad - booth and other artels, which served as an example for the development of industrial cooperation. During this period, Levitsky initiated the creation of all-Ukrainian cooperative centers, in particular the Southern Cooperative Bank. On behalf of the cooperative public, «artillery father» represented the interests of the founders of this bank, as well as another national center of cooperation - the Dnipro Union of Consumer Societies - before the government of the Russian Empire.

Thanks to the active work of Levitsky, Yelisavetgrad acted as an informal organizational and methodological center of the cooperative movement. The ideas of cooperative advancement came out from this place, somebody came here for help in cooperative affairs, the most authoritative co-operative figure of his era worked here. In 1918, in Kiev, took place the solemn celebration of the 40th anniversary of Mykola Levitsky`s cooperative and social activity.

The subsequent period in the activities of Levitsky is also associated with Yelisavetgrad and a topic that in the future deserves a special study.

Key words: Nikolai Vasilyevich Levitsky, «artillery father», cooperation, cooperative movement, Yelisavetgrad.

У науковій та навчальній літературі діяльність всесвітньовідомого українського кооперативного і громадського діяча Миколи Васильовича Левитського, як правило, висвітлюється щодо кінця XIX ст., інколи стосовно початку XX ст. – періоду, коли він організував більше сотні селянських землеробських товариств у Херсонській губернії та ще чимало промислових кооперативів у містах. Подальше життя та кооперативна праця видатного кооператора може претендувати лише на фрагментарний характер розгляду¹. З таких причин є підстави познайомити громадськість з діяльністю М.В. Левитського у період, який раніше не знаходив відображення у науковій літературі, а саме у ті часи, що наступили після його артільної епопеї на Херсонщині.

З часів революції 1905–1907 років розпочалося стрімке зростання мережі кооперативних товариств різних видів діяльності, а згодом і

їхніх союзних об'єднань. Микола Васильович Левитський з великою надією зустрів нові тенденції у розвитку кооперативного руху. Його мрії про широкий розвиток кооперації почали активно набувати реального втілення. Спостерігаючи за неухильним поступом кооперативного життя, він у 1908 році трепетно і з великими надіями писав: «Нехай живе кооперація! Нехай світить, гріє тай показує, як зірка, дорогу до живої творчої праці в напрямку громадянського будування, яко один з живих елементів кращої будичини народніх масс»².

В умовах стрімкого поступу кооперативного життя Микола Васильович Левитський посів поважне місце серед провідних кооператорів епохи. Авторитет його у суспільстві в цілому, і кооперативних колах зокрема, зростав і в суспільній свідомості він постав як апостол і патріарх кооперативного руху. Чимало колишніх

¹ Див.: 1. *Фаресов А.* Народники и марксисты / А. Фаресов. СПб. : Тип. М.Меркушева, 1899. 56 с.; *Божко Л.М.* Левитський як кооператор і його хліборобські спілки / Л. Божко. Львів: З друкарні І.Айхельбергера і Сп., 1909. 14 с.; *Пожарський П.* Нариси з історії української кооперації / П. Пожарський // Українська кооперація. 1918. № 4. С. 53–92, № 5-6. – С. 97–136; Микола Васильович Левитський // Сільський господар. 1918. № 7. С. 1–3; *Савич А.П.* Артільний батько – Н. В. Левитский / А. П. Савич // Черниговский кооператор. 1918. № 11. С. 1–2; *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2-х чч. / П. Височанський. Катеринослав: Книгоспілка, 1925. Частина 1. 180 с.; *Бачинський М.* Голод на початку 90-х років на Херсонщині і діяльність М. В. Левитського / М. Бачинський // Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. 1927. № 1. С. 23–53; *Павликовський Ю.* Микола Левитський. В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці. 1878–1928. (Біографічний нарис з портретами ювілянта). Відбито з «Кооперативної республіки» за 1928 рік / Ю. Павликовський; Бібліотека Ревізійного союзу українських кооперативів. Ч. 13. – Львів : Друкарня О.О. Василян в Жовкві, 1928. 16 с.; *Кокоріна О.І.* Критика економічних поглядів ліберального народника М.В. Левитського / О.І. Кокоріна // З історії економічної думки на Україні. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. С. 300–327; *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. Київ : М.Р. Kots Publishing, 1995. 244 с.; *Пантелеймоненко А.О.* Микола Левитський / А.О. Пантелеймоненко // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. Львів: Вид-во «Укоопосвіта», 1999. С. 130–136; *Аліман М.В.* Микола Левитський: кооперація – найкраща квітка на полях рідного краю / М.В. Аліман // Вісті Центральної спілки споживчих товариств. 2003. № 23. С. 7; *Вовченко В.В.* Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В. Левитського (1859-1936): історія, реконструкція, зміст: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.В. Вовченко. К., 2007. 14 с.; *Костик Є.П.* Дискусії навколо діяльності М.В. Левитського / Є.П. Костик // Український селянин: зб. наук. праць. 2008. Вип. 11. С. 125–128; *Чорна Л.М.* До історії впровадження кооперативного руху в Херсонській губернії М.В. Левитським наприкінці XIX – початку XX ст. / Л.М. Чорна // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць IV Міжнар. наук. конф., 26–27 квіт. 2013 р., Одеса. Одеса : ВМВ, 2013. С. 394–398; *Рекрут В.П., Степченко О.П.* «Артільний батько» Левитський Микола Васильович на Поділлі / В.П. Рекрут, О.П. Степченко // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2014. Т. 21. – С. 376–386; *Гелей С.Д.* Микола Левитський – визначний громадський та кооперативний діяч кінця XIX – першої третини XX ст. / С.Д. Гелей // Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції: матеріали щорічної наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Львівського торговельно-економічного університету. Львів, 13–14 травня 2016 року. Львів : Растр-7, 2016. С. 62–64; *Пятницькова І.В.* Землеробські артілі М.В. Левитського: антропологічний вимір / І. В. Пятницькова // Історичні і політологічні дослідження. Вінниця, 2017. № 1 (60). С. 29–39.

² *Левитський М.* З приводу відкриття постійного кооперативного видділу у «Слові» / М. Левитський // Слово. 1908. № 37. С. 14.

критиків його діяльності просили у нього вибачення за свою поведінку. Микола Васильович згадував: «... не раз було так, що ті, хто боролися і проти хліборобських артілів і кооперації взагалі ... після того при зустрічах зо мною ... признавалися в своїй помилці відносно моєї праці ... і просили вибачення за ... колишню ворожнечу та цькування мене»³.

Саме в нових умовах М.В. Левитського все частіше стали називати, вибореним у херсонських степах, однак у попередні часи ще не вповні усталеним званням «артільного батька». Раніше його, як правило, титулювали присяжним повіреним чи «устроителем артелей». А тепер за ним вже міцно закріпився статус «артільного батька», та ще й з приставкою «відомий». У 1910 році часопис «Світова зірниця», повідомляючи про закордонну делегацію російської кооперації, вказував, що у її складі «М. В. Левіцький з Єлисаветграду (відомий артільний батько)»⁴. А журнал «Засів» у 1911 році писав про діяльність «відомого українського «артільного батька» Миколи Левитського»⁵.

Широка і активна організаційна робота Левитського не припинялася. Як і раніше, до нього надходили прохання допомогти у створенні чи налагодженні роботи сільськогосподарських чи промислових артілей. Відомо, що у 1905 році Микола Васильович у Миколаєві організував артіль, за тодішньою соціально-професійною термінологією, «підбивщиць і підбивщиків», яка об'єднала 138 робітників. У наступному, 1906 році – артіль «відерниць і підгортальщиків у числі 200 душ»⁶.

У тому ж 1906 році Микола Васильович був запрошений робітниками Одеси для допомоги в купівлі ними сталеливарного заводу. Останній належав інженеру Яловикуву, який співчував ідеї колективного господарювання і виявив готовність продати своє підприємство робітничій

артілі на вигідних для неї умовах. Однак, організація купівлі-продажу виявилася для робітників надто складною процедурою. Підприємство було великим, могло мобілізувати до 3 тис. працівників і вимагало грамотного підходу до придбання та налагодження своєї роботи. Артіль, яка була створена для оволодіння сталеливарним заводом, об'єднала понад 300 учасників і також потребувала організаційно-методичної підтримки. Внаслідок такої ситуації одеські робітники звернулися за допомогою до Левитського. Під його головуванням були скликані і проведені загальні збори, на яких були вирішені усі питання придбання заводу і налагодження роботи артілі. Допомога Миколи Васильовича у справі придбання підприємства справила настільки позитивне враження, що власник іншого – чавуноливарного заводу в Одесі – також звернувся до Левитського з проханням посприяти його продажі робітничій артілі⁷.

Відомо, що у 1911 році М. В. Левитський працював серед кустарів Поділля⁸. Зокрема, в селі Василівці Вінницького повіту він організував артіль гончарів⁹. У 1912 році українські заробітчани Канади – «столяри, малярі, чоботарі, кравці» – просили у нього, «як у батька робітників», необхідні для створення артілей документи, засвідчивши, таким чином, що Левитський і на новому етапі своєї діяльності зберігає статус відомого у світі організатора кооперативів. Вони писали Миколі Васильовичу: «Ваша славна праця за ліпше життя робітників по всім світі звісна і вся могутня робітничка класа Вас по всім світі прославляє»¹⁰.

Багато енергії Левитський прикладав до налагодження діяльності і розвитку елисаветградських ремісничих артілей, виступаючи фактично їхнім керівником. Як зазначав журнал «Вестник кустарной промышленности»: «Елисаветград – центральное место деятельности известного

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 327, № 547, арк. 12–13.

⁴ *Волошиновський І.* Короткий опис заглянишної коопераційної екскурсії / І. Волошиновський // Світова зірниця. 1910. № 31. С. 3.

⁵ Успіхи артільної справи // Засів. 1911. № 26. С. 405.

⁶ Там само.

⁷ Хроника потребительных обществ // Союз потребителей. – 1906. № 4. С. 107.

⁸ Спілка гончарська // Рідний край. 1911. № 19. С. 28–29.

⁹ Чутки з світа // Світова зірниця. 1911. № 23. С. 8.

¹⁰ ІР НБУВ, ф.327, №1684, арк.1.

насадителя артелей Н.В. Левитского»¹¹. Серед постійних предметів його опіки була, зокрема, артіль чоботарів. Микола Васильович постійно дбав про завантаження її роботою і саме дякуючи його зусиллям вона продуктивно працювала, виконуючи замовлення воєнного інтендантства. У 1905 році він виклопотав замовлення на виготовлення 30 тис. пар чобіт, згодом на 40 тис. і 50 тисяч. Не один рік артіль виконувала поставки на 60 тис. пар чобіт, забезпечуючи зайнятість понад 400 робітників. Артільне виробництво внаслідок копіткої роз'яснювальної роботи Миколи Васильовича з артільниками було забезпечено передовою, як на ті часи, технікою – німецькими верстатами різного призначення на загальну суму в 5 тис. руб. Продукція артілі відзначалася високою якістю і користувалася популярністю у військових. Левитський хвалився, що «несколько раз командующие войсками Одесского военного округа при осмотре сапог нашей артели давали лесные отзывы»¹².

У 1910 році Микола Васильович для трьох елисаветградських артілей домігся одержати великі замовлення на пошиття воєнного обмундирування. Артільна продукція швидко здобула авторитет серед військових. Із кравецької артілі навіть виокремився кооператив, що став спеціалізуватися лише на виготовленні офіцерської форми. За станом на 1912 рік елисаветградські артілі виконували замовлення головного інтендантства в Санкт-Петербурзі та інтендантських відомств Одеського, Варшавського і Казанського воєнних округів¹³.

У роки Першої світової війни співробітництво з військовими активно продовжувалося. На 1915 рік у Елисаветграді діяло вісім артілей,

семеро з яких були організовані Левитським. Працювали чоботарська, шапкарська, швейна, туфельна артілі та чотири кооперативи з пошиття білизни¹⁴. Артільники-чоботарі за станом на середину 1915 року виконували замовлення на 25 тис. чобіт. Артіль шапкарів спромоглося з початку воєнних дій здати інтендантству 280 тис. кашкетів. Левитський у цей час зумів виклопотати для неї довгостроковий контракт на пошиття для армії 42 тис. кашкетів щороку¹⁵. Туфельники від санітарного відомства одержали замовлення на виготовлення 22 тис. черевик для поранених у госпіталях, швейна артіль – на 100 тис. комплектів білизни. Загалом елисаветградські артілі забезпечували зайнятість близько 1 тис. осіб¹⁶.

У середовищі військових Микола Васильович зміг знайти щирих прихильників артільної справи. Надійним помічником Левитського у розвитку елисаветградських артілей став штабс-ротмістр Володимир Васильович Загута. Він не лише за дорученням командування Одеського округу та інтендантства представляв інтереси воєнного відомства перед артільниками, а надавав їм організаційну і навіть фінансову допомогу, що позитивно впливало і на виконання замовлень, і на господарську стабільність виробничих кооперативів. Для Левитського, який часто відлучався у кооперативних справах, наявність у Елисаветграді щирого і дієвого прихильника артілей мала велике значення. Микола Васильович з неприхованим задоволенням на сторінках кооперативної преси зазначав: «Владимир Васильевич ... вполне заменяет меня и в мое отсутствие входит во все насущные ... вопросы и потребности артелей»¹⁷.

¹¹ Елисаветградские производительно-трудовые артели // Вестник кустарной промышленности. 1915. № 10. С. 98.

¹² *Левитский Н.* Кустари, военное ведомство и трудовые артели / Н. Левитский // Кооперативная жизнь. 1913. № 7–8. Т. I. С. 44–48.

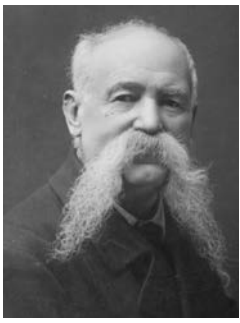
¹³ Артіль на Херсонщині, засновані кооператором М. В. Левицьким (Спогади за р.р. 1910–1912) // Кооперативний альманах. – 1923. № 2. С. 104–106.

¹⁴ Артель в условиях потребностей военного времени // Вестник кустарной промышленности. 1915. № 7. С. 44.

¹⁵ Ремесленники и кустари-кооператоры и снабжение армии // Кооперативная жизнь. 1915. № 13–14. С. 32.

¹⁶ Артель в условиях потребностей военного времени // Вестник кустарной промышленности. 1915. № 7. С. 44.

¹⁷ *Левитский Н.* Кустари, военное ведомство и трудовые артели / Н. Левитский // Кооперативная жизнь. 1913. № 7–8. Т. I. С. 48.

Микола
Левитський
(1869–1936)

Микола
Левитський
серед
ремісників-
артільників
м. Одеси.
Не пізніше
1900 р.

Однак, не лише створенням кооперативів займався в цей період «артільний батько». Після революції 1905–1907 років, у 1910-х роках відбувався процес консолідації осередків кооперативного життя. Організаційно-господарськими формами його стали з'їзди представників кооперативів, створення їхніх союзних структур, різноманітних організацій, які займалися питаннями розвитку кооперації. Нові тенденції кооперативного руху також захопили й М.В. Левитського, як визнаного організатора і пропагандиста кооперативної справи. Микола Васильович був бажаним гостем і учасником самих різних з'їздів, нарад, комісій, делегацій і депутацій.

Наприкінці липня 1910 року М.В. Левитський у складі кооперативної делегації Російської імперії відбув до країн Центральної і Західної Європи знайомитися з досвідом кооперативної роботи за кордоном¹⁸. Впродовж місяця 18 провідних кооперативних діячів імперії побувала у Варшаві, Вроцлаві, Гребі, Лейпцигу, Брюсселі, Остенді, Лондоні, Манчестері, Рочделі,

Глазго, Лінці, де вивчали діяльність споживчих товариств, кооперативних союзів та промислових підприємств. У 20-х числах серпня у Гамбурзі делегація взяла участь у роботі Міжнародного кооперативного конгресу¹⁹.

У 1913 році у Києві проходила Всеросійська фабрично-заводська, торгово-промислова, сільськогосподарська і науково-художня виставка²⁰. Кооперативна громадськість проявили жвавий інтерес до її організації. У результаті – була створена експозиція, присвячена розвитку кооперації в Російській імперії. Робота з оформлення останньої здійснювалася кооперативною секцією виставки, у якій М.В. Левитський обіймав посаду «товариша», тобто заступника, голови секції²¹. Всеросійська виставка у Києві 1913 року відіграла помітну роль у демонстрації досягнень діяльності кооперації і, що не менш важливо, посприяла збору матеріалів кооперативної тематики та вивченню стану розвитку кооперативних форм діяльності²² і визначенню його перспектив. Кооперативна секція на певний час виступила,

¹⁸ Заграничная поездка русских кооператоров // Селянин. 1910. № 17. С. 565.

¹⁹ Волошиновський І. Короткий опис заграничної кооперативної екскурсії / І. Волошиновський // Світова зірниця. 1910. № 31. С. 3–4.

²⁰ Товарищи–кооператоры! // Хлибороб. 1912. № 20. С. 1105.

²¹ Кооперативная секция на Киевской выставке 1913 г. // Союз потребителей. 1912. № 29. С. 713.

²² Див.: Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. Киев : Издание Бюро Кооперативной секции выставки, 1914. 596 с.

свого роду, інтелектуальним і організаційним центром кооперативного руху. У ході її роботи були порушені і одержали втілення ініціативи зі скликання у Києві Всеросійського з'їзду кооперації²³, створення кооперативного музею²⁴ та заснування всеукраїнського центру сільськогосподарської кооперації²⁵.

У вересні 1915 року М.В. Левитський взяв участь у нараді, скликаній Міністерством торгівлі і промисловості для вирішення питань вдосконалення законодавства щодо діяльності трудових артілей. Обговорювалися питання розробки нових зразкових статутів, порядку відкриття артільних підприємств, використання найманої робочої сили, кредитування, державних замовлень на продукцію, тощо. У якості експерта з виробничої кооперації, разом з іншими кооперативними діячами, Левитського було запрошено до цієї наради²⁶. Хід обговорення виявив принципові позиції кооперативних діячів щодо незалежності кооперативних організацій від держави, запропонував шляхи вирішення актуальних проблем артільного господарювання. Водночас нарада виявила розбіжності в поглядах не лише уряду і кооператорів, а й останніх між собою. При цьому Микола Васильович, на відміну від багатьох свої колег, відзначився послідовним обстоюванням необхідності існування, поряд із загальнокооперативним законодавством, самостійного закону про артілі²⁷.

Активну участь брав «артільний батько» у кооперативних та інших з'їздах народногосподарського спрямування. Зокрема, у лютому 1910 року Микола Васильович для делегатів З'їзду представників кредитних кооперативів Єлисаветградського та Олександрійського повітів провів екскурсію і ознайомив їх з роботою артільної молочної ферми та взуттєвої майстерні²⁸. У травні 1911 року Левитський взяв участь у З'їзді кредитних та ощадно-позичкових товариств Катеринославської губернії²⁹ та форумі кредитної кооперації Таврійської, Бессарабської, Подільської, Волинської, Київської і Полтавської губерній. Останній зібрав в Одесі понад 400 делегатів, серед яких, за повідомленням україномовної преси, «були ... відомі кооператори», у тому числі «Мик. Левіцький з Лисаветгарду (артільний батько)»³⁰.

М.В. Левитський брав участь у загальноімперських та міжнародних кооперативних з'їздах. У квітні 1908 року він активно просував прийняття необхідних для розвитку артільної справи резолюцій на Першому Всеросійському з'їзді представників кооперативних установ у Москві³¹. У березні 1912 року на Першому Всеросійському з'їзді діячів кредитної і сільськогосподарської кооперації в Санкт-Петербурзі Микола Васильович домігся постанови щодо організаційно-фінансової самостійності української кооперації³². У серпні 1913 року він також

²³ От кооперативной секции Выставки 1913 г. в г. Киеве // Союз потребителей. 1912. № 33. С. 806.

²⁴ ІР НБУВ, ф. 290, № 1485, арк. 1–2.

²⁵ *Краєвий Я.* Союз сільськогосподарських кооперативів / Я. Краєвий [справжнє ім'я – П.Н. Пожарський] // Наша кооперація. 1913. № 20–21. С. 14.; *Пожарський П.* До історії Українського центрального сільськогосподарського кооперативного союзу / П. Пожарський // Сільський господар. 1918. № 10. С. 9–10.

²⁶ Пересмотр Положения о трудовых артелях и образцового устава для них // Артельное дело. 1916. № 7. С. 14–15.

²⁷ *Меркулов А.* Трудовые артели и общекрепостной закон (Междуведомственное совещание о трудовых артелях) / А. Меркулов // Союз потребителей. 1916. № 33. С. 1219–1224.

²⁸ *Еленева С.* Впечатления от съезда представителей учр-ний м. к. Елисаветградского и Александрийского уездов в г. Елисаветграде 14 февраля 1910 г. / С. Еленева // Сплотчина. 1910. № 3. С. 52.

²⁹ *Шевченко Е.П.* Хроника кооперативного дела. Съезд представителей кооперативных учреждений мелкого кредита Екатеринославской губернии / Е. П. Шевченко // Хуторянин. 1911. № 21. С. 545.

³⁰ Одеський з'їзд представників товариських банків // Світова зірниця. 1911. № 20. С. 7.

³¹ Див.: Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16–21 апреля 1908 года. Труды, изданные Бюро Московского союза потребительных обществ. Москва : Печатное дело, 1908. С. 12–14, 453–457.

³² Див.: Труды Первого Всероссийского съезда деятелей по мелкому кредиту и сельскохозяйственной кооперации в С.-Петербурге 11–16 марта 1912 г. Санкт-Петербург : Наш век, 1912. Журналы собраний съезда. С. 17, 24–25.

послідовно відстоював інтереси виробничого кооперування та української національної кооперації на Другому Всеросійському кооперативному з'їзді у Києві³³.

На початку ХХ ст. у процесі створення союзів кооперативів, гостро постало питання про їх структуру та завдання. Розпочалася напружена полеміка щодо територіального характеру союзних об'єднань. Українські кооператори відстоювали право на створення самостійних всеукраїнських центрів кооперації, що викликало категоричні заперечення прихильників загальноімперської структури союзної мережі. Останні вважали існування великих територіальних союзних утворень шкідливим для єдності сил кооперації і виступали за входження кооперативних товариств та їхніх дрібнорайонних союзних утворень безпосередньо до складу загальноімперських структур.

Микола Васильович Левитський був у лавах активних провідників ідеї загальнонаціонального єднання кооперативних організацій з всеукраїнськими союзами і центрами на чолі. На усіх кооперативних і господарських форумах він наполегливо відстоював думку про необхідність заснування кооперативних структур, які б захищали місцеві економічні інтереси. У березні 1912 року на Першому Всеросійському з'їзді діячів кредитної і сільськогосподарської кооперації в Санкт-Петербурзі у ході обговорення питання про роботу загальноімперського центру кредитної кооперації – Московського народного банку – Микола Васильович заявив, що «без союзної організації на местах, без порайонных банков, Московский народный банк не в состоянии ... раскинуть свою деятельность на 1/6 часть суши». А далі констатував: «ясно, что югу необходимо свой порайонный банк с более близким к нему центром» і запропонував резолюцію, щоб «МНБ взял на себя инициативу в деле создания

областных банков больших районов». Після ґрунтовної дискусії з'їзд, по суті, підтримав пропозиції М.В. Левитського і постановив, «чтобы Московский народный банк оказывал полное содействие действующим и возникающим районным и областным союзам и кооперативным банкам»³⁴.

У червні 1913 року в Катеринославі Левитський, разом з іншими кооператорами, порушив питання про місцеві кооперативні банки на З'їзді з питань впорядкування хлібної торгівлі на Півдні Росії. «Банк должен быть!», – категорично заявив він з'їзду. У результаті була прийнята постановова, яка визнавала «необходимым учреждением южно-русского кооперативного банка»³⁵.

Послідовно і відверто відстоював Микола Васильович необхідність «областного строительства» кооперації на Другому Всеросійському кооперативному з'їзді у Києві в серпні 1913 року. Левитський закликав чесно визнати наявність двох принципів союзного будівництва, і «не ... закрывать на это глаза». При цьому не думати, що так «появляется неблагонадежность кооперативная», а не «двух мнений, может быть, противоположных, но одинаково преданных кооперации». Левитський не був самотнім у своїх поглядах і з'їзд визнав необхідність кооперативних об'єднань різних рівнів, у тому числі «территориальных» і «самостоятельных поместных союзов» та «областных и групповых кооперативных банков»³⁶.

Рішення кооперативних з'їздів з питань створення «помісних» центрів мало принципове значення для розвитку української кооперації. Вини відкривали шлях під їх формою домагатися відкриття кооперативних установ загальнонаціонального масштабу, створювали умови для консолідації кооперативного руху в Україні та вирішення його силами завдань національного визволення. І в цьому немала заслуга

³³ Див.: Второй Всероссийский съезд по кооперации в г. Киеве 1–7 августа 1913 г. Труды. – Выпуск 1. – Киев: Тип. Киевской 2-й артели, 1915. С. 50, 187–188.

³⁴ Труды Первого Всероссийского съезда деятелей по мелкому кредиту и сельскохозяйственной кооперации в С.–Петербурге 11–16 марта 1912 г. Санкт-Петербург : Наш век, 1912. Журналы собраний съезда. С. 17–25.

³⁵ Труды областного съезда по упорядочению хлебной торговли на Юге России, состоявшегося 11–16 июня 1913 г. в г. Екатеринославе / Под ред. Л.П. Сокальского. Выпуск I. Екатеринослав : Типография Исаака Когана, 1913. Часть вторая. С.93; Часть третья. С. 207.

³⁶ Див.: Второй Всероссийский съезд по кооперации в г. Киеве 1–7 августа 1913 г. Труды. Выпуск 1. Киев: Тип. Киевской 2-й артели, 1915. С. 7, 187–188.

М.В. Левитського. Постає його у кооперативному середовищі і суспільстві в цілому виступала уособленням боротьби за всеукраїнське єднання кооперації. Журнал для селянства «Засів» у 1912 році у зв'язку із створенням Московського народного банку зазначав, що до його керівництва – «в Правління» – слід обрати «Миколу Васильовича Левицького, відомого кооператора ...» і спрямувати таким чином діяльність цієї фінансової установи на захист інтересів українських кооперативів та на «братерську поміч ... своєму побратимові Южному кооперативному банку у Києві»³⁷. У 1913 році сільськогосподарський журнал «Рілля» писав про заміну централістичної організації кооперативного життя місцевою самодіяльністю кооперативів, підкреслюючи, що «це є та будівля знизу, про яку пророкував батько кооперативний Микола Левитський ...»³⁸.

М.В. Левитський брав безпосередню участь в заснуванні загальнонаціональних кооперативних установ. Він був членом організаційного комітету зі створення всеукраїнського центру споживчої кооперації – Дніпровського союзу споживчих товариств. Уряд зволікав з реєстрацією статуту останнього і організатори його, щоб прискорити вирішення справи, вирішили відрядити до Петрограду свого представника³⁹. Як активного виразника інтересів української кооперації та авторитетного в державі громадського діяча М.В. Левитського було делеговано домагатися від уряду Російської імперії реєстрації статутів Дніпровського союзу споживчих товариств та Південно-російського кооперативного банку. Впродовж 1916-го – початку 1917 року письмовими зверненнями та особистими візитами до міністрів та їхніх заступників, начальників департаментів міністерств і відомств Микола Васильович намагався домогтися права на діяльність всеукраїнських кооперативних центрів. Щоправда нічого, крім обіцянок від

можновладців, Левитський досягнути не зміг. На той період справа відкриття всеукраїнських центрів споживчої і кредитної кооперації виявилася марною⁴⁰.

Середина 1910-х років в історії кооперації Російської імперії була часом підведення підсумків своєї роботи, нагодою чого став її піввіковий ювілей. У 1915 році півстоліття минуло з часу появи першого в імперії кооперативу, а в 1916-му – першого кооперативного товариства в Наддніпрянській Україні. За 50 років кооперативний рух здобув помітні результати, вилився в появу дієвого кооперативного сектора економіки. Ювілей підносив моральний дух кооперативної громадськості, формував святковий настрій і устремління до подальшої праці. У такій атмосфері, звичайно, викликали до себе посилену увагу зачинателі–першопроходці кооперативної справи, серед яких почесне місце займав М.В. Левитський. Різноманітні кооперативні зібрання по усій імперії вшановували самовіддану працю Миколи Васильовича. У жовтні 1915 року в Олександрівському залі міської думи Петрограду відбулися урочисті збори з нагоди півстолітнього ювілею російської кооперації, які зібрали величезну аудиторію – близько двох тисяч осіб. За пропозицією головуючого на зборах всесвітньовідомого вченого-економіста професора М.І. Туган-Барановського присутні, за повідомленням преси, бурхливими оплесками привітали «старейшого деятеля кооперации Н.В. Левицкого»⁴¹.

Наступного року відбулося відзначення 50-річчя української кооперації, яке також засвідчило високу повагу до громадської праці Левитського. 6 жовтня 1916 року в Київському союзі установ дрібного кредиту було організовано святкове засідання з нагоди півстолітнього ювілею, як тоді казали, «южнорусской кооперации». «Праздничную обстановку придало заседанию, – за твердженням журналу кредитної кооперації

³⁷ До виборів в Московському народному банку (28 марта) // Засів. 1912. № 12. С.117.

³⁸ Зосима[то] [Д. Г.]. Своя стежка у подільської потребительської кооперації / [Д. Г.]. Зосима[то] // Рілля. 1913. № 22–23. С. 648–649.

³⁹ Коліух Д. Народження Дніпросоюзу і перші його кроки / Д. Коліух // Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу [зб. статей] / План книги і редакція А.Харченка. Київ : Видавництво Дніпросоюзу, 1920. – С. 19, 21.

⁴⁰ Днепровский союз потребительных обществ // Кооперативная мысль. 1916. № 11–12. С. 25; ІР НБУВ, ф. 327, № 882, арк. 1–6; Дніпровський союз споживчих союзів – Всеукраїнський центр споживчої кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. Київ : Вид-во Дніпросоюзу, 1918. С. 5–6.

⁴¹ Юбилей кооперации. В Петрограде // Союз потребителей. 1915. № 31. С. 1109.

«Муравейник», – присутствіє на нем «артільного батька» Н.В. Левитського»⁴². На цьому зібранні Микола Васильович виступав з доповіддю і присутні за пропозицією голови правління Київського союзу установ дрібного кредиту та службовців Київського центрального сільськогосподарського товариства вітали Левитського, за словами протоколу урочистих зборів, «как одного из видных украинских кооператоров»⁴³.

Бурхливий 1917 рік покликав Левитського до громадсько-політичної роботи. Очевидець подій 1917-го згадував, що «В революційні роки його своєрідну постать можна було бачити на всіх майже з'їздах». Натхненний потужним процесом національно-визвольної боротьби, Микола Васильович вдався до поетичної творчості патріотичного спрямування і особисто роздавав перехожим свої поезії. «Не було то поетичне свербіння в старого кооператора і не бажав собі він літературної слави, – говорив з цього приводу сучасник. – ... більше прагнув заповнити прогалину в нашій пропаганді ...»⁴⁴. Левитський з юності добре знав політичну роботу, послідовний опозиціонер зазнав переслідувань царського режиму, і, звичайно, революційний спалах 1917-го не міг не бути для нього довгоочікуваною, односторонньо позитивною подією. Він не зміг не долучитися до політичної роботи влюбій доступній для себе формі, хоч би й як поет-пропагандист. І загалом уся специфіка тих часів торкнулася життя Левитського. Напружені політичні будні, надії на світле майбутнє України і хвилювання за її політичну долю захопили Миколу Васильовича.

Один із сучасників говорив, що в революційні часи для громадськості «Левитський був уже майже символом народолюбного, ідеалістичного, чесного світу»⁴⁵. Тому не дивно, що політичне життя піднесло «артільного батька» ледве не до своїх вершин. Він був делегатом Українського Національного Конгресу⁴⁶, членом Української Центральної Ради⁴⁷. Працював він і в уряді Української Народної Республіки – був директором Відділу державного майна Міністерства земельних справ УНР⁴⁸.

Не оминули Миколу Васильовича і проблеми революційного протиборства. Під час приходу більшовицьких військ у Київ, за свідченнями очевидця, Левитський, щоб уникнути підозр і переслідувань щодо приналежності до свідомих українців, збрив свої вуса⁴⁹.

Повалення Української Народної Республіки і прихід до влади генерала Павла Скоропадського «артільний батько» зустрів з відвертою ворожістю. У травні 1918 року у своєму виступі на Третньому Всеукраїнському кооперативному з'їзді Левитський у повний голос вигукнув: «... нехай живе Українська Народна Республіка!», і високе зібрання відповіло йому довгими оплесками і оваціями⁵⁰.

На 1918 рік припало 40-ліття кооперативної роботи М.В. Левитського. Незважаючи на бурхливу і надзвичайно складну політичну обстановку, громадськість не оминула увагою славні роковини діяльності Миколи Васильовича. 30 вересня 1918 року в залі Купецького зібрання у Києві відбулося урочисте відзначення 40-річчя кооперативної діяльності «артільного батька» Миколи Васильовича Левитського, яке засвід-

⁴² Из жизни Союза и союзных т-в // Муравейник. 1916. № 40. С. 734.

⁴³ Державний архів міста Києва, ф. 161, оп. 1, од.зб. 33, арк. 46 зв.–47 зв.

⁴⁴ Семененко О. Харків, Харків ... [Електронний ресурс] / О. Семененко. – Код доступу: <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/semenenko/s2.html>

⁴⁵ Семененко О. Харків, Харків ... [Електронний ресурс] / О. Семененко. – Код доступу: <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/semenenko/s2.html>

⁴⁶ ІР НБУВ, ф.327, №42, арк.2.

⁴⁷ Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В.Ф. Верстюк, Т.С. Осташко. Київ : б. в., 1998. С. 114, 232.

⁴⁸ ІР НБУВ, ф. 327, № 555, арк. 1.

⁴⁹ Семененко О. Харків, Харків ... [Електронний ресурс] / О. Семененко. – Код доступу: <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/semenenko/s2.html>

⁵⁰ Третій Всеукраїнський загально-кооперативний з'їзд у Києві (протоколи засідань, доклади, постанови та інші матеріали). – Київ: Друкарня «Союзбанку», 1918. С. 55.

чило загальносуспільне визнання його заслуг. До місця урочистостей прибули, за повідомленням преси, «в великій кількості» представники всеукраїнських та місцевих кооперативних організацій, а також багатьох державних і громадських інституцій. О 12.50 урочисті збори під головуванням професора М.І. Туган-Барановського було оголошено відкритими і до зали увійшов Микола Васильович Левитський. Тривалі оплески присутніх на його честь переросли у виконання національного гімну «Ще не вмерла Україна»⁵¹.

З доповіддю про життя й діяльність М.В. Левитського на урочистих зборах виступив голова управи Центрального українського кооперативного комітету Борис Миколайович Мартос. Він відзначив непересічність особистості Левитського, його першість в організації землеробських артільей, спроможність повести народ до кооперативного господарювання та надзвичайну наполегливість у цій справі. Б.М. Мартос констатував всенародне визнання заслуг Миколи Васильовича Левитського та вшанування його по волі народу титулом «артільного батька». Голова управи ЦУКК доповів, що Центральний український кооперативний комітет постановив заснувати Фонд імені М.В. Левитського, який буде мати своїм завданням допомагати заслуженим діячам кооперативного руху. Далі була зачитана адреса вищої представницької установи української кооперації до ювіляра, у якій, звертаючись до Левитського, вказувалося: «Ви один з перших на Україні поставили кооперативну ідею на практичний шлях» і «кооперація на Україні розрослась буйним цвітом». Разом з тим ЦУКК підкреслював значення діяльності Миколи Васильовича для поєднання кооперативного руху з «громадським рухом і національним відродженням», відзначав, що Левитський «завжди» був «громадянином, борцем за волю і щастя народу»⁵².

З нагоди ювілею вітав Левитського один із перших кооператорів в Україні і Росії Віктор Семенович Козлов, який телеграмою надіслав свої

поздоровлення до, як він писав, «широкого артільного батька». Працівники фінансово-кредитного центру української кооперації – Українського народного кооперативного банку, до створення якого у свій час докладав зусилля Микола Васильович, звертаючись до ювіляра висловлювали надію «ще довго бачити Вас на кооперативній ниві». «Дорогий батьку!», – звертався до Левитського Дніпровський союз споживчих союзів – всеукраїнський центр споживкооперації, за відкриття якого також боровся Микола Васильович. «Ти, Батьку, – говорилося у його вітальній адресі, – перейнятий вірою в велику силу кооперативних ідей, невтомно з любов'ю засвічував все нові й нові вогники серед пригнобленого люду» і «ми з захопленням оглядаємося на Твій довгий тернистий сорокалітній путь»⁵³.

«... сорокалітній путь» Миколи Левитського прийшли вшанувати й представники широких кіл громадськості. «Артільного батька» вітали з ювілеєм західноукраїнські кооператори, Всеукраїнська спілка земств, Всеукраїнська спілка вчителів, Українське правниче товариство, «Молодий театр» та інші організації. Владні органи також не оминули увагою роковини кооперативної праці М.В. Левитського. Ювіляра привітала Київська губернська народна управа, а також вищі очільники держави: міністр освіти М.П. Василенко, «товариш» міністра торгівлі і промисловості С.В. Бородаєвський⁵⁴, директор Державного банку Г.Г. Ігнатович⁵⁵.

Праця Миколи Васильовича не залишилася непоміченою світовою кооперативною громадськістю. З нагоди ювілею ЦУКК одержав від Центрального союзу німецьких споживчих товариств листа з привітаннями щодо відзначення 40-річної кооперативної роботи М.В. Левитського⁵⁶.

Це була не остання триумфальна подія в житті Миколи Васильовича Левитського. Однак і випробовування, часом брутальні і жорстокі, також чекали його. То були вже наступні, насичені самими різними сюжетами, сторінки життя видатної постаті української історії.

⁵¹ Ювілей М.В. Левитського // Сільський господар. 1918. № 8. С. 22.

⁵² Ювілей М. В. Левитського // Сільський господар. 1918. № 8. С. 22–23.

⁵³ Там само. С. 23.

⁵⁴ Хроніка. Кооперативний рух на Україні // Українська кооперація. 1918. № 4. С. 119.

⁵⁵ Ювілей М. В. Левитського // Сільський господар. 1918. № 8. С. 24.

⁵⁶ Хроніка. Кооперативний рух на Україні // Українська кооперація. 1918. № 4. С. 144.

References

- Aliman M.V. (2003). Mykola Levytskyj: kooperaciya – najkrashha kvitka na polyax ridnogo krayu. *Visti Centralnoi spilky spozhyvchyx tovarystv – News of the Central Union of Consumer Societies*, 23, 7. [in Ukrainian]
- (1923). Artili na Xersonshhyni, zasnovani kooperatorom M. V. Levyczkym (Spogady za r.r. 1910-1912). *Kooperatyvnyj almanax. – Cooperative almanac*, 2, 104–106. [in Ukrainian]
- (1915). Artel v usloviiakh potrebnosti voennogo vremeni. *Vestnik kustarnoi promyshlennosti – Herald of the handicraft industry*, 7, 42–46. [in Russian]
- Bachynskij M. (1927). Golod na pochatku 90-x rokov na Xersonshhyni i diyalnist M.V.Levytskogo. *Zapysky Odeskogo naukovogo pry UAN tovarystva. Sekciya socijalno-istorychna – Notes of Odesa Scientific under the Ukrainian Academy of Sciences. Socio-historical section*, 1, 23–53. [in Ukrainian]
- Bozhko, L. (1909). *M.Levytskyj yak kooperator i jogo xliborobski spilky*. Lviv: Z drukarni I.Ajxelbergera i Sp. [in Ukrainian]
- Verstyuk, V.F., & Ostashko T.S. (1998). *Diyachi Ukrayinskoyi Centralnoi Rady. Biografichnyj dovidnyk*. Kyiv. [in Ukrainian]
- Vysochanskyj, P. (1925). *Nacherk rozvytku ukrayinskoyi spozhyvchoyi kooperaciyi* (Vol. 1). Katerynoslav: Knygospilka. [in Ukrainian]
- Vovchenko, V.B. (2007). *Arxivna spadshhy`na kooperatora, derzhavnogo i gromads`kogo diyacha M.V.Levytskogo (1859-1936): istoriya, rekonstrukciya, zmist* [Archival legacy of the cooperator, state and public figure M.V.Levitsky (1859–1936): history, reconstruction, content] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]
- Voloshynovskij, I. (1910). Korotkyj opys zagryannyshnoi kooperacijnoi ekskursii. *Svitova zirnycya – World Rise*, 31, 3–4. [in Ukrainian]
- (1915). *Vtoroi Vserossiiskii sieezd po kooperatsii v g. Kieve 1–7 avgusta 1913 g. Trudy*. (Vol. 1). Kiev: Tip. Kievskoi 2-i arteli. [in Russian]
- Helei, S.D. (2016). Mykola Levytskyi – vyznachnyi hromadskiy ta kooperatyvnyi diiach kintsia XIX – pershoi tretyny XX st. Abstracts of Papers '16: *Aktualni problemy ekonomiky i torhivli v suchasnykh umovakh yevrointehratsii: materialy shchorichnoi naukovoï konferentsii profesorsko-vykladatskoho skladu i aspirantiv Lvivskoho torhovelno-ekonomichnogo universytetu*. (pp. 62-64) – *Actual problems of economy and trade in modern conditions of European integration*. Lviv: Rastr–7. [in Ukrainian]
- (1918). *Dniprovskiy soiuz spozhyvchikh soiuziv – Vseukrainskyyi tsentr spozhyvchoi kooperatsii*. Kyiv: Dniprosoiuz. [in Ukrainian]
- (1916). Dneprovskii soiuz potrebitelnykh obshchestv. *Kooperativnaia mysl – Cooperative thought*, 11-12, 25. [in Russian]
- (1912). Do vyboriv v Moskovskomu narodnomu bankovi. *Zasiv – Latch*, 12, 117. [in Ukrainian]
- (1915). Elisavetgradskie proizvoditelno-trudovye arteli. *Vestnik kustarnoi promyshlennosti – Herald of the handicraft industry*, 10, 98–99. [in Russian]
- Eleneva, S. (1910). Vpechatleniia ot sieezda predstavitelei uchr-nii m. k. Elisavetgradskogo i Aleksandriiskogo uezdov v g. Elisavetgrade, 14 fevralia 1910 g. *Splotchina – Consolidation*, 3, 52. [in Russian]
- (1910). Zagranična poezdka russkikh kooperatorov. *Selianin – Peasant*, 17, 565. [in Russian]
- Zosyma[to], [D. H.] (1913). Svoia stezhka u podilskoi potrebytelskoi kooperatsii. *Rillia – Arable*, 22-23, 648-649. [in Ukrainian]
- (1916). Iz zhizni Soiuza i soiuznykh t-v. *Muraveinik – Anthill*, 40, 734. [in Russian]
- Kokorina, O.I. (1961). Krytyka ekonomichnykh pohliadiv liberalnogo narodnyka M.V.Levytskoho. *Z istorii ekonomichnoi dumky na Ukraini – From the history of economic thought in Ukraine*. Kyiv: Vydvo AN URSSR, 300–327. [in Ukrainian]
- Koliukh, D. (1920). Narodzhennia Dniprosoiuzu i pershi yoho kroky. In A.Kharchenko (Ed.), *Try roky zhyttia y diialnosti Dniprosoiuzu [zb. statei] – Three years of life and activities of the Dnipro Union of Consumer Unions [Coll. of articles]* (pp. 17–27). Kyiv: Vydavnytstvo Dniprosoiuzu. [in Ukrainian]
- Kostyk, Ye.P. (2008). Diskusii navkolo diialnosti M.V.Levytskoho. *Ukrainskyi selianyn: zb. nauk. prats – Ukrainian peasant: Coll. of scientific works*, (11), 125–128. [in Ukrainian]
- (1912). Kooperativnaia sektsiia na Kievskoi vystavke 1913 g. *Soiuz potrebitelei – Union of Consumers*, 29, 713. [in Russian]
- (1914). Kooperatsiia na Vserossiiskoi vystavke 1913 g. v Kive. Kiev: Izdanie Biuro Kooperativnoi sektsii vystavki. [in Russian]
- Kraieviy, Ya. (1913). Soiuz silskohospodarskykh kooperatyviv. *Nasha kooperatsiia – Our cooperation*, 20-21, 14. [in Ukrainian]
- Levytskyi, M. (1908). Z pryvodu vidkryttia postiinoho kooperatyvnogo vyddilu u “Slovi”. *Slovo – Word*, 37, 14. [in Ukrainian]
- Levitskii, N. (1913). Kustari, voennoe vedomstvo i trudovye arteli. *Kooperativnaia zhizn – Cooperative life*, 7-8, 1, 44–48. [in Russian]
- Marochko, V.I. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia. Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861-1929 rr.)*. Kyiv: M.P. Kots Publishing. [in Ukrainian]

- Merkulov, A. (1916). Trudovye arteli i obshche-koooperativnyi zakon. Mezhdovedomstvennoe soveshchaniye o trudovykh arteliakh. *Soiuz potrebitel'ei – Union of Consumers*, 33, 1219–1224. [in Russian]
- (1918). Mykola Vasylovych Levytskyi. *Sil'skyi hospodar – The farmer*, 7, 1–3. [in Ukrainian]
- (1911). Odeskyi zizd predstavnykiv tovaryskykh bankiv. *Svitova zirnytsia – World Rise*, 20, 7. [in Ukrainian]
- (1912). Ot kooperativnoi sektsii Vystavki 1913 g. v g. Kieve. *Soiuz potrebitel'ei – Union of Consumers*, 33, 806. [in Russian]
- Pavlykovskiy, Yu. (1928). *Mykola Levytskyi. V 50-littia yoho hromadsko-koooperatyvnoi pratsi. 1878-1928. (Biografichniy narys z portretamy yuvilianta). Vidbyto z “Koooperatyvnoi respubliki” za 1928 rik.* Lviv: Drukarnia O.O.Vasyliian v Zhovkvi. [in Ukrainian]
- Panteleimonenko, A.O. (1999). Mykola Levytskyi. *Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy. – Ukrainian cooperative (Vol. 1).* Lviv: Ukooposvita, 130–136 [in Ukrainian]
- (1916). Peresmotr Polozheniia o trudovykh arteliakh i obraztsovogo ustava dlia nikh. *Artelnoe delo – Artel work*, 7, 14–15. [in Russian]
- (1908). *Pervyi Vserossiiskii sieezd predstavitelei kooperativnykh uchrezhdenii v Moskve 16 21 aprelia 1908 goda. Trudy, izdannye Biuro Moskovskogo soiuzna potrebitelnykh obshchestv.* Moskva: Pechatnoe delo. [in Russian]
- Pozharskiy, P.N. (1918). Do istorii Ukrainskoho tsentralnogo silskohospodarskoho kooperatyvnogo soiuzu. *Sil'skyi hospodar – The farmer*, 10, 9–10. [in Ukrainian]
- Pozharskiy, P. (1918). Narysy z istorii ukrainskoi kooperatsii. *Ukrainska kooperatsiia – Ukrainian cooperation*, 4, 53–92; 5–6, 97–136. [in Ukrainian]
- Piatnytskova, I.V. (2017). Zemlerobski artili M.V.Levytskoho: antropohichnyi vymir. *Istorychni i politohichni doslidzhennia – Historical and political studies*, 1(60), 29–39. [in Ukrainian]
- Piatnytskova, I.V. (2015). Zemlerobski artili M.V.Levytskoho na Pivdni Ukrainy naprykintsi XIX – na pochatku XX st. *Visnyk Donetskoho natsionalnogo universytetu: naukovyi zhurnal. Seriya B: Humanitarni nauky – Bulletin of the Donetsk National University: scientific journal. Series B: Humanities*, 1-2, 498–502. [in Ukrainian]
- Rekrut, V.P., & Stepchenko, O.P. (2014). “Artelnyi batko” Levytskyi Mykola Vasylovych na Podilli. *Osvita, nauka i kultura na Podilli. Zb. nauk. prats – Education, science and culture in Podillia. Coll. of scientific works*, 21, 376–386. [in Ukrainian]
- (1915). Remeslenniki i kustari-kooperatory i snabzhenie armii. *Koooperativnaia zhizn – Cooperative life*, 13–14, 32–33. [in Russian]
- Savich, A.P. (1918). Artelnyi batko N.V.Levitskii. *CHernigovskii kooperator – Chernigov cooperative*, 11, 1–2. [in Russian]
- Semenenko, O. Kharkiv, Kharkiv ... Retrieved from <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/semenko/s2.html> [in Ukrainian]
- (1911). Spilka honcharska. *Ridnyi kraj – Homeland*, 19, 28–29. [in Ukrainian]
- (1912). Tovarishchi kooperatory. *KHliborob – Grain-grower*, 20, 1105. [in Russian]
- (1918). *Tretii Vseukrainskyi zahalno-koooperatyvnyi zizd u Kyievi (protokoly zasidan, doklady, postanovy ta inshi materialy).* Kyiv: Drukarnia Soiuzbanku. [in Ukrainian]
- Sokalskii, L.P. (Ed.). (1913). *Trudy oblastnogo sieezda po uporiadocheniiu khlebnoi trgovli na IUge Rossii, sostoiavshegosia 11–16 iunია 1913 g. v g. Ekaterinoslave.* (Vol. 1). Ekaterinoslav: Tipografiia Isaaka Kogana. [in Russian]
- (1912). *Trudy Pervogo Vserossiiskogo sieezda deiatelei po melkomu kreditu i selskokhoziaistvennoi kooperatsii v S.Peterburge, 11–16 marta 1912 g. – Sankt-Peterburg: Nash vek.* [in Russian]
- (1911). Uspikhy artelnoi spravy. *Zasiv – Latch*, 26, 405. [in Ukrainian]
- Faresov, A. (1899). *Narodniki i marksisty.* Sankt-Peterburg: Tipografiia M. Merkusheava. [in Russian]
- (1918). Khronika. Kooperatyvnyi rukh na Ukraini. *Ukrainska kooperatsiia – Ukrainian cooperation*, 4, 119. [in Ukrainian]
- (1906). KHronika potrebitelnykh obshchestv. *Soiuz potrebitel'ei – Union of Consumers*, 4, 107. [in Russian]
- Chorna, L.M. (2013). Do istorii vprovadzhennia kooperatyvnogo rukhu v Khersonskii hubernii M.V.Levytskym naprykintsi XIX – pochatku XX st. Abstracts of Papers '13: *Pivden Ukrainy: etnoistorychni, movnyi, kulturni ta relihiinyi vymiry: zb. nauk. prats* (pp. 394-398) – *South of Ukraine: ethno-historical, linguistic, cultural and religious dimensions: Coll. of scientific works.* Odesa: VMV. [in Ukrainian]
- (1911). Chutky z svita. *Svitova zirnytsia – World Rise*, 23, 8-9. [in Ukrainian]
- Shevchenko, E. P. (1911). KHronika kooperativnogo dela. Sieezd predstavitelei kooperativnykh uchrezhdenii melkogo kredita Ekaterinoslavskoi gubernii. *KHutorianin – The farmer*, 21, 545. [in Russian]
- (1915). IUbilei kooperatsii. V Petrograde. *Soiuz potrebitel'ei – Union of Consumers*, 31, 1109. [in Russian]
- (1918). Yuvylei M. V. Levytskoho. *Sil'skyi hospodar – The farmer*, 8, 22-24. [in Ukrainian]